

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DEVERBATİVLƏRİN SEMANTİK, SİNTAKTİK VƏ PROSODİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ingilis dili materialı əsasında)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nigar Nizaməddin qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Avrasiya Universitetinin Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Həqiqət Aslan qızı Hacıyeva

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Fatimə Mayis qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Milana Yunis qızı Abbasova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

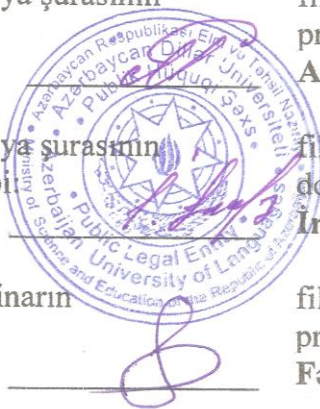
filologiya elmləri doktoru,
professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin leksik qatının inkişafında başqa üsullarla müqayisədə sözyaradıcılığı və mənanın genişlənməsi daha məhsuldar üsul hesab olunur. Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilində də bu meyillər güclüdür. Yeni sözlər və yeni mənanın yaranması ikinci nominasiya ilə sıx bağlıdır və bu, öz növbəsində, həm tədqiqat üçün zəngin dil materialı verir, həm də dil daşıyıcısının dünya dil mənzərəsini dəyişir. İctimai-tarixi hadisələrin təsiri, ictimai-siyasi quruluşdakı dəyişikliklər təbii olaraq hər bir dilin lüğət tərkibində bəzi sözlərin arxaıqlaşmasına, yeni deverbativlərin yaranmasına, yəni həm morfoloji, leksik, sintaktik yolla yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olmasına, həm də semantikanın dəyişməsi ilə dilin leksik qatının zənginləşməsinə səbəb olur.

Bizi əhatə edən aləm və dil formalarının qarşılıqlı əlaqəsində deverbativlər mürəkkəb semantik vahidlər kimi çıxış edir və onların semantik, sintaktik və prosodik xüsusiyyətlərinin tədqiqi linqvistik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən əsas şərtidir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində digər söz yaradıcılığı üsulları da vardır, lakin qarşıya qoyduğumuz məqsədə uyğun olaraq işdə əsasən semantik deverbativlərə daha çox diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat prosesində danışığın fonetik (prosodik) aspekti, akustik baxımdan isə fonem və prosodemin akustik xüsusiyyətləri də eksperiment yolu ilə tədqiq olunmuşdur ki, bu da tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən ikinci cəhətdir. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən başqa bir cəhət semantikanın formalaşması prosesində qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi və deverbativlərin yerinə yetirdiyi funksiyaların əyani şəkildə üzə çıxarılması və onların eksperimentdə təsdiqini tapmasıdır. Burada xüsusi diqqət feillərin ismə çevrilməsi prosesində törəmə nominasiya vahidlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Feildən törəyən isimlər, bir qayda olaraq, çoxmənalı olur və bu məsələyə də tədqiqat işində xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin mövzusuna dair müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən söz yaradıcılığı, deverbativlər, dilin leksik qatının zənginləşməsi yolları və s. problemlərlə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Həmin tədqiqatçılar arasında L.Blumfild, C.Layons,

O.Yespersen, G.Lakoff, R.V.Langacker, H.Marçand, S.Potter, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, A.İ.Smirnitski, B.A.İlyiş, Y.S.Kubryakova, O.D.Meşkov, P.M.Karaşuk, P.V.Tsaryov, L.R.Zinder, L.V.Bondarko, S.M.Babayev, F.Y.Veysəlli, F.N.Nurəliyeva¹ və

¹ Blumfeld, L. Dil (ingilis dilindən tərcümə) / L.Blumfeld. – Bakı: Prestij çap evi, – 2014. – 519 s.; Lyons, J. Semantics / J.Lyons. – Vol.2. – Cambridge-London-New York-Melbourne: – 1977. – 519 p.; Jespersen, O. A Modern English Grammar on Historical Principles. P.V: Syntax / O.Jespersen. Fourth Volume. – London, Copenhagen: – 1954. – 514 p.; Lakoff, G. Metaphors We Live by / G.Lakoff. – Chicago: – 1980. – 242 p.; Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar / R.W.Langacker. – Stanford: – 1987. – 539 p.; Marchand, H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. A Synchronic Diachronic Approach / H.Marchand. – Wiesbaden, – 1960. – 379 p.; Marchand, H. Studies in Syntax and Word Formation. Selected Articles by H.Marchand on the Occasion of his 65 birthday on October 1972 / H.Marchand. – Munchen, Fink: – 1974. – 439 p.; Potter, S. Dilimiz / Tərc. edənlər: fil.e.d., prof. F.Veysəlli, b/müə. S.Mustafayeva. – Bakı: AMEA, – 2014. – 168 s.; Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. Под ред. Л.Р.Зиндера. – Ленинград: Наука, – 1974. – 427 с.; Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В.Виноградов. – М.: Высшая школа, – 1972. – 640 с.; Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И.Смирницкий. – М.: Изд. Литература на иностранных языках, – 1959. – 439 с.; Ильиш, Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс / Б.А.Ильиш. – 2-е изд. – М.: Изд-во Литературы на иностранных языках, – 1948. – 348 с.; Кубрякова, Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, – 1974. №5, – с.64-76.; Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, – 1988. – с.141-172.; Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. –М.: Наука, – 1976. – 246 с.; Караşuk, П.М. Словообразование английского языка / П.М.Караşuk. – М.: Высшая школа, – 1977. – 303 с.; Царев, П.В. Производные слова в английском языке / П.В.Царев. – М.: Изд-во Московского ун-та, – 1977. – 131 с.; Зиндер, Л.Р. Общая фонетика: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / Л.Р.Зиндер. – М.: Высш. школа, – 1979. – 312 с.; Бондарко, Л.В. Звуковой строй современного русского языка / Л.В.Бондарко. – Москва: Просвещение, – 1977. – 175 с.; Babayev, S.M. Cümlədə ritmik və sintaktik quruluşların vəhdətinə dair // Seqment və supraseqment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri: / Elmi əsər. Tematik toplusu. SSRİ 50 illiyi ad. APXD İn-t. – Bakı: BDU, – 1990. – s.23-28.; Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Maarif, – 1993. – 192 s.; Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – 455 s.; Nurəliyeva, F.N. İngilis dili sait fonemlərinin ritmik-prosodik variativliyi (eksperimental-fonetik tədqiqat): /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.avtoferatı. / – Bakı, 2008. – 19 s.

başqalarını qeyd etmək olar. Həmin tədqiqatçılar deverbativlər, söz yaradıcılığı və eyni zamanda prosodik vasitələrlə söz yaradılması barədə araşdırmalar aparmışlar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin leksik qatının zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malik deverbativlər təşkil edir. Tədqiqat işinin predmetini ingilis dilində deverbativlərin semantik, sintaktik və prosodik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, nəzəri mənbələrdə deverbativlərlə bağlı nəzəri fikirlərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis dilində deverbativlərin yaranma mexanizmini müəyyənləşdirmək, onların semantik, sintaktik və prosodik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- mövzu ilə bağlı nəzəri ədəbiyyatı tənqidi təhlil etmək;
- mövzu ilə bağlı dil materialını seçmək və sistemləşdirmək;
- deverbativlərin digər sözlərə münasibətinə aydınlıq gətirmək;
- deverbativlərin kontekstdə funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- deverbativlərin struktur xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- ismi və sifəti deverbativlərin yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- tədqiqat materialının prosodik xüsusiyyətlərinin təhlilini aparmaq;
- eksperimentə cəlb olunmuş dil materialının akustik göstəricilərini almaq və konkret metodika əsasında həmin akustik göstəricilərin linqvistik şərhini vermək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində əsasən linqvistik təhlil və “PRAAT” kompüter təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İngilis dilində deverbativlər, bir qayda olaraq, feil əsasından yaranır.
2. Deverbativlər konversiya vasitəsi ilə yaranır.
3. İngilis dilində deverbativlər prefikslər vasitəsi ilə də yaranır.
4. Deverbativlər postfikslər vasitəsi ilə yaranır.
5. İngilis dilində sifəti deverbativlər də yaranır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dilinin zənginləşməsi prosesini və bu zənginləşmədə deverbativlərin rolu sistemli şəkildə təhlil işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər. İşdə yalnız şəkilçilər, prefikslər və konversiya yolu ilə yaranan deverbativlər deyil, həm də semantik, koqnitiv və sintaktik səviyyədə deverbativlər təhlil olunur və eksperiment yolu ilə onların kontekstdə necə müxtəlif mənalar da işlədilməsi üzə çıxarılır. İşdə məcazi mənaların köçürülməsinin (metonimik, metaforik) nəticəsi kimi deverbativlərin yaranması məsələsinə kontekstdə aydınlıq gətirilməsi də tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dünyanın dil mənzərəsi və semantik kateqoriya prosessuallığı ingilis dili materialı əsasında yeni faktların yaranmasının müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirir. Digər bir nəzəri əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, yeni sözyaratma modelləri, sözlərin semantik inkişafı modeli, eyni zamanda, söz kökü ətrafında semantik kateqoriyanın formalaşmasıdır. Tədqiqatın nəticələrindən dilin metaforik və metanomik köçürmələrinin koqnitiv təsvirində istifadəsinin mümkünlüyü onun praktik əhəmiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Xüsusi ilə ismi deverbativlərin çoxmənalı olması bu prosesdə çox aktual və əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın materialından izahlı lüğətlərdə, leksikoqrafik araşdırmalarda yardımçı mənbə kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən sinonimlər lüğətlərinin tərtibi, ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində də yardımçı mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasıyası və tətbiqi. Tədqiqatın materialları və nəticələri barədə Respublikanın müxtəlif Universitetlərinin elmi jurnallarında, həmçinin xarici ölkələrdə nəşr edilən toplularda dərc olunan məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri leksikologiyaya aid dərslik, dərs vəsaitlərinin tərtibində, söz yaradıcılığına aid xüsusi kursların keçirilməsində (seçmə fənn kimi) istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Avrasiya Universitetinin Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 8 091 işarə, I fəsil 42 səhifə, 76 588 işarə, II fəsil 50 səhifə, 90 644 işarə, III fəsil 39 səhifə, 61 667 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, 5 284 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 242 274 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi qeyd edilir, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, tədqiqatın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Deverbativlər probleminin tədqiqinə dair”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Ümumi qeydlər”** adlı birinci paragrafında sözlərin yaranma xüsusiyyətlərinə həm ümumi dilçilik, həm də germanistika nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmışdır.

Nominativlik dilin əsas funksiyalarından biridir və bu da, öz növbəsində, məhz sözlər vasitəsi ilə həyata keçirilir, yəni həmin nominativliyi söz reallaşdırır və bunun hesabına dil daşıyıcıları arasında kommunikasiya yaranır. V.V.Vinoqradov sözdən bəhs edərkən yazır ki, *“dilçilər dillə bağlı tədqiqat apararkən bir çox hallarda sözə tərif verməkdən çəkinir, hətta onun hərtərəfli təsvirini belə vermirlər. Onlar (yəni bəzi dilçilər) sözün yalnız bəzi xarici (bu da əsasən fonetik) və daxili (qrammatik və ya leksik-semantik) əlamətlərini qeyd etməklə kifayətlənirlər”*.²

Sözün formasının yaranma xüsusiyyətlərinə münasibətdə A.İ.Smirnitski müasir ingilis dilində sözün qrammatik formasının yaranmasının analitik və sintetik kimi iki formasının olmasını

² Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1972. – с.9.

göstərir. Sintetik yolla söz formasının yaranması özündə aşağıdakı halları birləşdirir:

1) söz forması yaranarkən kökün (kök morfemin) formasının saxlanması. Məsələn, “*I go, he goes*” – (*Mən gedirəm, o gedir*);

2) söz forması yaranarkən köklərin qarışması və yaxud suppletivlik vasitəsi ilə. Məsələn, “*I go, I went*” – (*Mən gedirəm, mən getdim*).

Köklərin qarışması yolu ilə ingilis dilində söz formasının yaranması çox nadir halda olur və bu dildə kökün eyniliyinin söz dəyişməsi nisbətində görə çox az rol oynayır.³

Hər bir yeni yaranan söz (deverbativ) bir sıra şəkilçilər (suffikslər) tələb edir. German mənşəli sərbəst feil əsasında sadə söz yaradıcılığı imkanı konversal adlandırma və hərəkətin adlandırılması agentin, həmçinin sifətin adlandırılmasına səbəb olur. Nümunələrə müraciət edək:

“*read – reading – reader – readable – ready*” [redi] (*adv*) – (*oxumaq, oxucu, oxuna bilən, hazır*);

“*wash – washing – washer – washable – washy*” – (*yumaq, yuyucu, yuyula bilən*).

Bu nümunələrin əsaslarının, demək olar ki, hamısı özünün ilkin tələffüz formasını saxlayır, lakin göründüyü kimi “*ready*” [redi] və “*washy*” sözü nadir hallarda işlədilir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı sadəcə şəkilçilərlə deyil, həmçinin konversiya yolu ilə də baş tutur. Məsələn:

“*find*” (*v*) – “*find*” (*n*) – “*finding*” (*n*) – (*tapmaq*);

“*fine*” (*v*) – “*fine*” (*n*) – “*fine*” (*adj*) – “*fine*” (*v*) – (*təmizləmək*);

“*run*” (*v*) – “*run*” (*n*) – “*running*” (*n*) – “*runner*” (*n*)” – (*qaçmaq, qaçıcı*).

Bütövlükdə yeni yaranan sözlərdən, o cümlədən deverbativlərdən bəhs edərkən, onları tədqiq edərkən bir suala cavab tapılmalıdır. Bu isə yeni yaranan sözlərin – deverbativlərin niyə məhz konkret halda yalnız bir şəkilçi ilə yaranması, həmin sözə başqa şəkilçi artırılı bilməməsi ilə bağlıdır?

³ Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Изд. Литература на иностранных языках, – 1959. – с.11.

Bu problem həmişə prinsipial səciyyə daşıyır, çünki dildə eyni söz yaratma modeli olmasına baxmayaraq, müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə düzəldilir. Məsələn, ingilis dilindəki “-ance, -ation, -ion, -ment, -ing, -al” və s. Bu məsələnin həllini söz düzəltmədə axtarır tapmaq çətindir, çünki həmin sözlər sadəcə sözyaradıcılığı hadisəsi aktının nəticəsi kimi meydana gəlir. Həmçinin bu suala şəkilçinin özü də cavab verə bilmir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ingilis dili lüğətlərində yer almış bir neçə söz və onlardan törəyən sözlərə diqqət çəkmək daha doğru olardı:

“fish” (n) – isimdir, balıq deməkdir, əlbəttə, məcazi mənada işlədildiyi kontekstlər də mövcuddur.

Konversiya yolu ilə bu söz feilə çevrilib “fish” (v) – feil (balıq tutmaq).

Yenidən bu söz sifət düzəldən şəkilçi qəbul etməklə feildən sifət düzəldilib: “fishable” [ˈfɪʃəbl] – (balıq ovu üçün yararlı). Bu sözdüzəltmə prosesindən sonra yenidən “-ery” şəkilçisi qəbul edən “fish” sözü (əlbəttə, bu artıq feil əsasıdır) “fishery” [ˈfɪʃəri] – balıq yetişdirmə, balıq sənayesi, vətəgə, balıq tutulan yer, tor atma (balıq tutmaq üçün). Həmin sözlə daha bir proses baş verir, yəni “fish” sözü üzərinə “-ing” şəkilçisi əlavə olunmaqla həm isim, həm də sifət yaranır.

“fishing”¹ [ˈfɪʃɪŋ] (n) – (balıq ovu);

“fishing”² [ˈfɪʃɪŋ] (adj) – (balıq ovu, balıqçılıq).

İngilis dilindən digər bir sözün törəmələrini nəzərdən keçirək:

“deliver” [dɪˈlɪvə] (v) – (vermək, çatdırmaq). Bu feilin bir neçə deverbativi vardır.

“deliverance” [dɪˈlɪvərˈns] – (azad/xilas etmə, qurtarma, qurtuluş) kimi mücərrəd məna ifadə edən isim yaranmışdır.

Həmin feil əsasına daha bir şəkilçi (icraçını ifadə edən) əlavə edilərək yeni bir deverbativ yaranır:

“deliverer” [dɪˈlɪvərə] – (xilaskar, xilas edici, paylayan) (qəzet, məktub).

Yenidən həmin feil əsasına “-ery” isim düzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla başqa bir mücərrədlik ifadə edən deverbativ yaranır və feil əsasına müəyyən mənada uyğun gəlir.

“delivery” [dɪˈlɪvəri] – (gətirmə, yetirmə, çatdırma);

“The postal delivery is at 2 o’clock” – (Növbəti poçt saat 2-də gətiriləcək);

“delivery [dɪˈlɪvəri] – sifət kimi (paylayan, aparan);

“Please pay for delivery” – (Zəhmət olmasa çatdırılma üçün ödəniş edin).

“The beautiful poetry was ruined by her poor delivery” – (Bu cür gözəl şeir onu təqdim edən tərəfindən məhv edildi).

Verilmiş nümunələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, şəkilçilər əsaslara əlavə olunmaqla yaranan deverbativlərdə motivləşmiş əsasa uyğun məna kəsb edir. Bütün hallarda feil əsasında hərəkətin müəyyən əlamətlərini ya isim, ya sifət kimi və yaxud ikinci dövrdə yaranan isim də motivləşmiş halda ifadə edir.

I fəslin ikinci paraqrafında **“Deverbativlərin semantik, struktur xüsusiyyətləri”**ndən bəhs edilir. İngilis dilində söz yaradıcılığından bəhs olunarkən nəzəri ədəbiyyatda birinci növbədə “-er” şəkilçisi ilə yaranan sözlərdən bəhs olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda həmin deverbativlərin kontekstdə işlədilməsi onların mənasının açılmasında müstəsna rol oynayır.

Məsələn, *“beautiful dancer”* birləşməsinə biz iki müxtəlif cümlə daxilində nəzərdən keçirək:

“The beautiful dancer got out of the building” – (Yaraşıqlı rəqqas binadan çıxdı) cümləsində *“the beautiful dancer”* birləşməsi burada konkret bir şəxsi bildirir və onun fərqləndirici əlamətlərindən biri – fiziki gözəlliyini ifadə edir, ancaq ikinci cümlədə *“She is a beautiful dancer” – (O, gözəl rəqqasədir (qadın))* söhbət hansısa gözəl rəqs edən qadından gedir. Bu cümlələrin müqayisəsindən belə qənaətə gəlmək olur ki, *“beautiful”* sözünün təyinediciliyi *“dancer”* sözünün kommunikativ funksiyasının dəyişməsindən asılı olaraq dəyişir və bu da, fikrimizcə, kontekstdən birbaşa asılıdır.

Digər bir məsələ feili deverbativlərin, xüsusi ilə “-er” şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan *“dancer, painter, writer”* kimi sözlərin bəzi hallarda şəxsi ifadə etməklə yanaşı, aləti də bildirməsi ilə bağlıdır. Ona görə də predikativ söz konkret söyləmdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilər. Yuxarıdakı cümlədəki *“dancer”* sözü eyniləşdirici funksiyada çıxış edir. Həmçinin müəyyən predmeti səciyyələndirir və onu real aləmdəki digər çoxluq predmetlərdən seçir, ayırır.

Ancaq burada başqa bir məsələ meydana çıxır: predikativ söz olan “*dancer*”in hansı semantik xüsusiyyəti ona imkan verir ki, müxtəlif söyləmlər, müxtəlif kommunikativ funksiyada çıxış etsin.

Bunun ən sadə izahı ondan ibarətdir ki, “*She is a beautiful dancer*” cümləsində deverbativ, törəmə isim şəxsin hərəkəti ifadə etməsini (rəqs etməsini), “*beautiful*” sözü isə bu hərəkətin əlamətini təyin edir (yəni hərəkəti həmin şəxs gözəl ifadə edir – gözəl rəqs edir). Digər cümlədə isə istinad birbaşa hərəkətə aiddir və bu, “*dancer*” sözünün məzmununu əhatə edir, yəni bir şəxsi digərindən fərqləndirir.

Nəzəri ədəbiyyatda leksik mənalara görə feillər təsirli və təsirsiz kimi iki qrupa bölünür. Əlbəttə, bu bölgü sırf terminoloji səciyyə daşıyır. Feilin təsirli və təsirsiz olması bu nitq hissəsinin leksik məzmununda özünü göstərir. Bu özünü birbaşa onda göstərir ki, təsirli feillər özlərinin birbaşa mənası ilə hərəkəti ifadə edir və eyni zamanda, yaranan deverbativin mənası yarandığı feilin (yəni motivləşmiş feilin) mənası ilə üst-üstə düşür. Bu zaman motivləşmə keyfiyyətində sözün ilkin mənası çıxış edir və bunu sözün real mənası kimi adlandırmaq olar, çünki həmin mənalər birlikdə həm hərəkətin, həm də prosesin mahiyyətini göstərir. Məsələn:

“*to dance*” – “*to move the body and feet in time to music*” (bədəni və ayaqları musiqi ilə hərəkət etdirmək)⁴.

“*They danced to the music of a string quarter*” – (Onlar simli kvartetlə rəqs etdilər).

Bu feildən törəyən “*dancer*” [dɑ:ns’ð(r)] sözünün izahlı lüğətdə şərhli belədir: “*dancer*” [dɑ:nsəð(r)] – (a person who dances or whose job is dancing)⁵.

“*She is a fantastic dancer. He’s a dancer with the Royal Ballet*” – (Rəqs edən şəxs və ya peşəsi rəqs etmək olan şəxs, o əla rəqqasdır) (yəni rəqs edəndir, bilinmir peşəsi rəqs etməkdir və yaxud sadəcə yaxşı rəqs edir – yalnız mətnə anlamaq olar). İkinci cümlədə isə şəxsin kral balet truppasında peşəkar rəqqas olması barədə informasiya verilir).

“*to wander*” [wɒndə]. Am.E. [wa:ndə] – (to walk slowly around or to a place, often without any particular sense of purpose

⁴ Oxford Advanced Learner’s Dictionary / Oxford University Press, –2005. –p.316.

⁵ Yenə orada, – s.316.

or direction) – (Ətrafda yavaş-yavaş gəzmək və yaxud müəyyən yerə, istiqamətə heç bir məqsəd güdmədən yavaş-yavaş hərəkət etmək-dolaşmaq, veyillənmək)⁶.

Həmin feildən konversiya yolu ilə isim düzəlmişdir və həmin mənbədə “wander” [wɒndə] – (a short walk in or around a place usually with no special purpose).

“I went to the park and had a wander round”- (Ətrafda qısa gəzinti və yaxud xüsusi məqsədsiz gəzmə-dolaşma).

Bu nümunədə hərəkətin yerinə yetirilməsi deyil, proses nəzərdə tutulur.

Yuxarıda nümunə kimi gətirdiyimiz “dancer” sözü, fikrimizcə, həm də modelləşmiş və ya sistemləşmiş idiomatik deverbativ adlandırılıla bilər.

İngilis dilində deverbativlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərinin konkret dil materialı əsasında təhlilinə əsaslanaraq törəmə sözlərin, bir qayda olaraq, feil əsasında yarandığını qeyd edə bilərik.

I fəslin üçüncü paragrafında **“Deverbativlərin funksional xüsusiyyətləri”** tədqiq olunur. Nəzəri mənbələrdə göstərildiyi kimi, “-er/-or” ilə yaranan deverbativlər adətən subyekt tələb edən feillərlə motivləşmişdir və idiomatik mahiyyətli deyildir. Tam təbii olaraq bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi, müvafiq tamamlıq vasitəsi ilə konkret hərəkətin xarakterini dəqiqləşdirir. Məsələn:

“I play chess → I don’t care if I’m a chess player” – (Mən şahmat oynayıram – Şahmat oynayan olmağım vecimə deyil);

“He acted heroic part → Yes, yes, he has come to admit everything...” – (O şücaətli hissəni oynadı. Bəli, o hər şeyi qəbul etməlidir);

Feili deverbativ bəzi kontekstlərdə adi adlandırmadan hadisənin adlandırmasına keçə bilər. Bunları biz aşağıda gətirdiyimiz cümlə nümunələri əsasında göstərə bilərik. Bunlar digər deverbativlərlə yanaşı, daha çox ingilis dilindəki “speaker” sözündə özünü göstərir.

“We do not ignore the fact that there are large areas in which a speaker cannot absolutely decide upon the grammaticalness of an utterance; That the naive speaker may however, be very much aware of grammatical distinctions in compounding may be seen from the

⁶ Oxford Advanced Learner’s Dictionary / Oxford University Press, –2005. –p.455.

following humorous lead article; Similarly, for many speakers catnip now containing the verb nip; Some rural speakers interpret sparrow-grass (asparagus) to be a kind of grass connected somehow with sparrows”.

Fikrimizcə, yuxarıda gətirdiyimiz söyləmlərdə işlədilən “*speaker*” əhəmiyyətli dərəcədə leksikləşmişdir və bu, özünü həmin deverbativ “*speaker*” iki əks qütbə dayanan rolu ifadə etməsində göstərir. “*Speaker-hearer*” – daha dəqiq ifadə etsək “danışan-dinləyən”, “informasiyanı ötürən”, “informasiyanı qəbul edən”, əlbəttə, bununla yanaşı, belə hallarda deverbativ təyinedici sözlə işlədilir və motivləşən feilin əşyavilik mənasını aktuallaşdırır.

Deverbativlərin funksional xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onların semantik xüsusiyyətlərini unutmamaq olmaz. Deverbativlərin semantik xüsusiyyətləri, xüsusən də cansız əşyaları adlandıran deverbativlər onunla şərtlənir ki, onların statusu idiomatik və ya qeyri-idiomatik olmasından asılı olmayaraq, söz həmişə müəyyəndir. Bu, əlbəttə, məntiqi cəhətdən birbaşa deverbativin ifadə etdiyi anlayışla ilkin söz mənası arasında qarşılıqlı əlaqənin səciyyəsi olduğundan asılıdır. Hər hansı bir deverbativ, yəni feil kökü üzərinə şəkilçi əlavə etməklə cansız əşyanı adlandıran söz (dil vahidi) istər idiomatik olsun, istərsə də qeyri-idiomatik, baxmayaraq o nəyisə adlandırır və yaxud əlamətdir (və o qeyri-idiomatik olanda predikativ mənaya malik olur) və yaxud predmet, əşya olanda o idiomatiktir və onun mənası eyniləşdirilmiş səciyyə daşıyır. O ki, qaldı əşya (predmet) ilə əlamətlər arasındakı fərqə (müxtəlifliyə) gəldikdə, onlar, bir qayda olaraq, dəqiq və müəyyənləşmiş şəkildədir.

Deverbativlərin (törəmə sözlərin) funksional xüsusiyyətlərini araşdıran G.Əliyevanın da fikri maraqlıdır. G.Əliyevaya görə, törəmə sözlərin dil sistemi və həmçinin nitqdəki funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: 1) nominativlik, 2) konstruktivlik (nitqin strukturunu dəyişmək qabiliyyəti), 3) kompressivlik, 4) pragmatiklik⁷. Hesab edirik ki, müəllifin bu fikir təqdirəlayiqdir.

I fəslin ***“Dilin inkişafında deverbativlərin rolu”*** adlı sonuncu

⁷ Алиева, Г.Х. Семантика и прагматика производных слов и выявление их соотношения с когнитивными компонентами (на материале современного английского языка) / Г.Х.Алиева. – Баку: Мутарджим, – 2016. – с.41

paraqrafında dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində deverbativlərin yeri və rolu tədqiqi edilmişdir. Dilin lüğət tərkibi alınma sözlər, elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı yaranan obyektlərin adlandırılması, eləcə də söz yaradıcılığı hesabına durmadan zənginləşir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, leksik qatın inkişafında söz yaradıcılığı və sözün semantikasının dəyişməsi vasitəsi daha çox məhsuldar üsuldur və bizə elə gəlir ki, burada deverbativlərin xüsusi rolu vardır. Yeni sözlərin yaranması, ilk növbədə, ikinci adlandırmadan qaynaqlanır və bu zaman tədqiqat üçün geniş həcmli dil material yaranır ki, bu da dünyanın milli dil mənzərəsinin dəyişməsində mühüm rol oynayır. Söz yaradıcılığında mənanın köçürülməsi konversiya və semantik dəyişikliyi ehtiva edir.

Törəmə sözlərdən, deverbativlərdən bəhs edən Q.Marçanda görə, *“sözyaradıcılığında (törəmə sözlərdə), fikrimizcə, deverbativlərdə sözyaratma mənasının qeyri-müəyyənliyi, həmçinin cansız əşyaları ifadə edən şəkilçilər üçün də səciyyəvidir. Bu, özünü bəzən törəmə sözün (deverbativin) hərəkəti ifadə edən əşya və ya hərəkəti yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan əşya olmasını müəyyənləşdirməyin çətinliyində göstərir”*.⁸ Q.Marçand daha sonra yazır: *“instrument... o halda alət məkan kimi nəzərdə tutular ki, (yəni hərəkətin baş verdiyi yer), instrumentə nisbətən məkan (yer) daha önəmli olsun”*.⁹ Müəllif fikrini nümunələrlə izah etməyə çalışır, məsələn, “boiler”, “dresser”, “counter” və konkret olaraq cümlə daxilində *“The boiler¹ was out of order... After trouble-shooting the inspectors found a rag in the boiler” – (Buxar qazanı xarab olmuşdu... Bir qədər sonra nəzarətçilər parçanı qazanxanada tapdılar...)*¹⁰.

Burada digər bir məqam ondan ibarətdir ki, feil əsasından deverbativlər yaranır və nəzəri ədəbiyyatda onlar müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir. Məsələn, P.M.Karaşuk feil əsasdan yaranan isimlər və sifətləri şəkilçilərə görə təsnif etmişdir¹¹. Bizim üçün burada

⁸ Marchand, H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. A Synchronic Diachronic Approach / H.Marchand. – Wiesbaden, – 1960. – p.216.

⁹ Yenə orada, s.216.

¹⁰ Yenə orada, s.216.

¹¹ Каращук, П.М. Словообразование английского языка / П.М.Каращук. – Москва: Высшая школа, – 1977. – 303 с.

maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, abstrakt isimlərin yaranmasına görə forma əlamətinə əsasən müəllif feilləri qruplaşdırmışdır: “-ify” şəkilçisi ilə olan feillər; “-ize” şəkilçisi ilə olan feillər; “-ate” şəkilçisi ilə olan feillər öz tərkibində sözdüzəldən şəkilçi olmayan feillər.

Feil əsasında yaranan deverbativlər, əslində, dilin lüğət tərkibini təkcə semantik komponentlərinin sayı ilə deyil, eləcə də həmin feil əsasında törəyən sözlərin həm çoxmənalılığı, həm də komponentlərin məna çalarlarının rəngarəngliyi ilə zənginləşdirir.

Tədqiqatın **“Deverbativlərin yaranması və növləri”** adlı II fəslə üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin ilk paragrafında **“Deverbativlərin derivativ struktur xüsusiyyətləri”** tədqiqata cəlb edilmişdir.

Ümumilikdə deverbativ, adından göründüyü kimi, feil kökünə (əsas) müəyyən şəkilçilərin artırılması, həmçinin konversiya yolu ilə yaranır. Müxtəlif nitq hissələrinə artırılaraq yeni söz yaradan bəzi şəkilçilər vardır. İngilis dilində ifadə forması və səslənməsinə görə eyni olan bir neçə sözdüzəldici şəkilçi vardır, lakin onlar müxtəlif nitq hissələri düzəldərkən funksiyaları fərqləndiyinə görə onları eyni şəkilçi hesab etmək olmaz. Məsələn, “-er” şəkilçisi həm isim, həm də feil düzəldir, “-ant, -ent” şəkilçiləri də həm isim, həm də sifət düzəldir.

Deverbativlərdən bəhs edərkən ilk növbədə “-er” ilə yaranan sözlər yada düşür. Birinci fəslildə onlardan müəyyən dərəcədə bəhs edildiyindən, burada ümumi şəkildə isim düzəldən şəkilçiləri qeyd etməklə kifayətlənib, onlardan hansılarının daha çox feil əsasına artırılaraq deverbativ yaratmasına diqqət yetirəcəyik. İsim düzəldən şəkilçilər öz növbəsində qruplaşdırıla bilər. Nəzəri ədəbiyyatda onlardan birincisi icraçını (agensi) ifadə edən şəkilçilərdir. Bu qrupa aid isimlər müəyyən peşəyə malik, fəaliyyət növünə aid, ictimai-siyasi baxışlarına görə feildən düzəldilən isimlərdir. Bu şəkilçilər qrupuna “-er, -or, -ee, -man, -ian, -ant(-ent), -eer, -ess” kimi sözdüzəldici şəkilçilər daxildir.

İngilis dilindəki “-er” sözdüzəldici şəkilçisi ilə düzəldən sözlərin bir çoxu icraçını, aləti ifadə etməsinə baxmayaraq, hətta kontekstdən asılı olaraq yenə də müxtəlif məna çalarları ifadə edə bilər.

Deverbativlərin növlərinə gəldikdə O.D.Meşkov, P.M.Karaşuk,

P.V.Tsrayov, H.Marçand¹² kimi müəlliflərin söz yaradıcılığının tədqiqində xidmətlərini qeyd etmək olar. Müəlliflərin bəziləri sadəcə isim düzəldən şəkilçiləri, feil düzəldən şəkilçiləri, sifət düzəldən şəkilçiləri mənalarına görə qruplaşdırmış, digərləri şəkilçilərin mənalarına görə, başqaları sadəcə sözdüzəldici şəkilçilər kimi təhlil etmişlər.

Deverbativlərdən bəhs edərkən, ilk növbədə, “-er/-or” şəkilçisi ilə düzələn deverbativlər diqqəti cəlb edir, halbuki həmin şəkilçilər isimlərə də əlavə edilərək yeni isimlər yaradır. Şübhəsiz ki, bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin həqiqi mənası diskurs daxilində (kontekstdə) öz ifadəsini tapır.

“-ist” şəkilçisi feil əsasına artırılaraq hər hansı bir peşənin nümayəndəsi şəxsi bildirən deverbativ yaradır. “-ist” şəkilçisi ismi əsasa da artırılaraq yeni isim yaradır. Məsələn, “*typist-type*” – (makinaçı, makinada/kompüterdə yazmaq); “*copyist-copy*” – (üzünü köçürən/təqlid edən).

Qeyd edək ki, “-ist” şəkilçisi ilə yaranan deverbativ bu semantik çalarlıqda təxminən “-er” ilə düzələn deverbativlərlə eyniləşir. Müq. et.: “*discover-discoverer*”, “*teach-teacher*”, “*active-activist*” – (*kəşf etmək-ixtiraçı, öyrətmək-müəllim, fəal-aktivist*). Lakin lüğətləri təhlil edərkən “-ist” şəkilçisinin feildən daha çox, isim və sifət əsaslarına artırılaraq yeni söz yaratmasının şahidi oluruq.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yaratdığı sözlərin mənasına görə “-man” şəkilçisi ilə yaradılan yeni sözlər, yəni peşəni bildirən, fəaliyyətin növünü bildirən sözlər “-er, -ist” ilə düzələn sözlərlə eyniyyət təşkil edir, lakin məna çalarlarına görə tam üst-üstə düşmür. Müq. et: “*airman*” – (təyyarəçi), “*seaman*” – (dənizçi), “*sailor*” – (dənizçi-matros), “*typist*” – (makinaçı) və s.

¹² Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – 246 с.; Карашук, П.М. Словообразование английского языка / П.М.Карашук. – Москва: Высшая школа, – 1977. – 303 с.; Царев, П.В. Производные слова в английском языке / П.В.Царев. – Москва: Изд-во Московского ун-та, – 1977. – 131 с.; Marchand, H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. A Synchronic Diachronic Approach / H.Marchand. – Wiesbaden, – 1960. – 379 p.; Marchand, H. Studies in Syntax and Word Formation. Selected Articles by H.Marchand on the Occasion of his 65 birthday on October 1972 / H.Marchand. – Munchen, Fink: – 1974. – 439 p.

“-ant/-ent” şəkilçiləri də deverbativ yaradan şəkilçilərdəndir. Adətən həmin şəkilçilər feil əsasına artırılaraq yaratdığı sözlər şəxsi, yaradıcını, xadimi ifadə edir. Məsələn, “*participate-participant*” – (*iştirak etmək – iştirakçı*), “*occupy-occupant*” – (*işğal etmək – sakin, yerli*) və s.

Söz yaradıcılığı tədqiq edən O.D.Meşkov şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlərin modelini və sxemini vermişdir¹³. Biz öz işimizdə onlardan yalnız feil (v) + şəkilçi = isim (n) və feil (v) + şəkilçi = sifət (adj) modeli üzrə yaranan deverbativlərə diqqət yetirmişik.

O.D.Meşkov tədqiqatında 164 konstruksiya göstərir və onlardan 22 feil (v) + şəkilçi = isim (n) modelidir, 11 feil (v) + şəkilçi = sifət (adj) modelidir. Əlbəttə, orada başqa modelli deverbativlər də vardır, lakin əsas məqsəd ismi və sifəti deverbativləri tədqiq olunmasıdır.¹⁴

Deverbativlərin yaranması model və sxemlərinin ümumi şəkildə şərhini O.D.Meşkovun bölgüsü üzrə qəbul etmək məqsədəuyğundur.

İngilis dilində feil kökü, əsası üzərinə şəkilçilər əlavə etməklə yaranan xeyli miqdarda törəmə (derivativ) sözlər vardır. Bununla da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və bu proses fasiləsiz davam etməkdədir.

Törəmə (derivativ) sözlərin qəliblərinin dildə zəngin olmasına baxmayaraq, onlarla yeni qəliblər meydana gəlməkdədir. Burada eyni qəlib əsasında yaranan fərqli mənə çaları yaradır və yaxud müxtəlif qəlib əsasında yaranan (törəyən) deverbativ bir-birinə müəyyən kontekstdə sinonimik çalarlıq yaradan sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Başqa bir məqam söz düzəldən şəkilçinin həm məhsuldar, həm də aktiv olmasıdır. Feil əsasında isim yaradan “-er” belə şəkilçilərdən biridir. İngilis dilində bu şəkilçi vasitəsi ilə törəmiş xeyli miqdarda sözlər vardır. Məsələn: “*speaker*”, “*writer*”, “*reader*”, “*thinker*”, “*cleaner*” – (*natiq, yazıçı, oxucu, aqil, təmizləyici*). Bu model üzrə (verb + er → noun) sərbəst şəkildə limitsiz şəkildə yeni sözlər – derivativlər yaranır. Məsələn, “*breakfaster*”, “*laugher*”, “*respector*”, “*inspector*”, “*interruptor*”.

¹³ Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – 246 с.

¹⁴ Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – с.46.

Həmin deverbativ yaradan şəkilçi, bir tərəfdən, fəaliyyət növü, iş növünü yerinə yetirən şəxsi bildirir, digər tərəfdən, həmin şəxsin hansı tərəfdən (yəni yerini) olmasını bildirir. Məsələn: “*southerner*” – (cənubda yaşayan).

İngilis dilindəki “-er/-or” derivativ yaradan şəkilçilər feilin motivləşmiş mənasının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Əksər hallarda ingilis dilində bu qəbildən olan derivatlar idiomlara daha çox uyğun gəlir. Bu faktı cümlə nümunələri əsasında şərh etmək, fikrimizcə, daha düzgün olar. Məsələn:

“*He is heavy smoker*” – “*He smokes much*” – (O çox siqaret çəkir);

“*He is a poor learner*” – “*He learns little*” – (O az öyrənir);

“*He is early riser*” – “*He rises early*” – (O yuxudan erkən durur);

“*He is music lover*” – “*He loves music*” – (O musiqini sevir).

Feil əsasdan yaranan deverbativlər (qeyri-idiomatik və idiomatik) hərəkət haqqında konkret və abstrakt təsəvvürlərin, həmçinin prosesi, vəziyyət və münasibətlərin ötürülməsində dil daşıyıcısı vasitəsi ilə iştirak edir.

İngilis dilində feil əsasında deverbativ yaradan başqa şəkilçilər də vardır. Bunlar “-ist, -ant/-ent” şəkilçiləridir. “-ist” şəkilçisi ilə yaranan deverbativlər öz mənasına görə “-er” şəkilçisi ilə törəyən hərəkət icra edən şəxsi (xadimi) ifadə edir. Məsələn, “*agronomist*” – (aqronom), “*teacher*” – (müəllim), “*discoverer*” – (tədqiqatçı), başqa bir mənada isə hər hansı bir elm xadimi, nəzəriyyə, metodun davamçısını ifadə edir, lakin bu zaman həmin şəkilçi isim əsasına artırılır. Məsələn, “*anarchist*”, “*Darvinist*”, “*pragmatist*”, “*instrumentalist*”, “*essayist*”, “*machinist*”, “*drammatist*” və s.

Feil əsasında deverbativ yaradan başqa bir şəkilçi “-ant/-ent” dir. Bu qəbildən sözlərin sayı o qədər çox deyildir, lakin həmin şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan deverbativlər də iş icraçısını, şəxsi ifadə edir. Məsələn, “*descendant*”, “*dependant*”, “*inhabitant*”, “*emigrant*”, “*accountant*”, “*appellant*” və s. kimi sözlər bu kateqoriyaya daxildir.

Əlavə etmək istərdik ki, qeyd etdiyimiz feil əsasında yaranan deverbativlər feilin müəyyən əlamətlərini öz ismi mənasında qoruyub saxlaya bilər.

Müasir dövrdə deverbativlərə yanaşma ümumi prinsiplər əsasında olmalıdır. Törəmə sözlərin deverbativlərin/derivativlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar həm konstruktiv funksiyanı yerinə yetirir, daha doğrusu, danışığın strukturunun dəyişilməsi üçün nitqin aktuallaşması fraqmentlərinin ifadəsini təmin edir.

İngilis dilində həmin xüsusiyyəti şərh etmək üçün “verb + tion”, “verb + ing”, “verb + er” modelləri üzrə yaranan deverbativlərə müraciət etmək istərdik. Məsələn, “*dunker*” – (peçenyeni çayın/kofenin içinə batırmaq/basmaq) deməkdir.

“*She always dunks her biscuits in her coffee*” – (O həmişə peçenyeni qəhvəyə batırır);

“*They dunked the boy in the river as a joke*” – (Onlar zarafatla (zarafat olaraq) oğlanı çaya basdılar).

Struktur baxımdan feil əsasdan yaranan deverbativlər ikihecalı olur. Feildən törəyən isimlər (deverbativlər) özlüyündə proses və predmet haqqında ontoloji cəhətdən vahid təsəvvür yaradır və həmin vahidin çoxfunksiyalılığını göstərir.

II fəslin “***İsmi deverbativlərin yaranma və işlənmə xüsusiyyətləri***” adlı ikinci paragrafında ingilis dilində feillərdən törəyən isimlərin özlüyündə sabit məhsuldar bir qrupu əhatə etməsi və müəyyən söz yaradıcılığı kateqoriyasını reallaşdırması tədqiq edilir. Bunlar da öz növbəsində deverbasiya üçün aktual olan yeni konsept sferası qəbul edilməsini tələb edir, çünki onlar adlandırılma və feili kateqoriyanın qovuşmasında formalaşır.

İngilis dilindəki derivativlər/törəmə sözlər modeli “Verb + ing” = (*reading*); “go + ing” = (*going*) formasında (modelində) onomasioloji bazis “hərəkət” şəkilçisi ilə markerləşib, ancaq “əşya – əlamətin daşıyıcısı” anlamını ifadə etmək üçün şəkilçi və feil əsasının qarşılıqlı hərəkəti zəminində yaranır və onomasioloji əlamətə istiqamətlənir.

Feildən törəyən isimlər (derivativ və deverbativlər) özləri nominativ funksiyaya malikdir (fərqi yoxdur abstrakt isimlər olsun və yaxud icraçı, agens ifadə edənlər olsun və yaxud toplum bildirənlər olsun) və nominativ mənası vardır və bir çox hallarda bu ümumi kateqorial mənaya aid edilərək özlüyündə ikinci nominasiya vahidi kimi şərh edilir. Buna görə də hesab edirik ki, feildən törəyən

isimlərə (deverbativlər/derivativlərə) isim və feili kateqoriyalarının qarşılıqlı hərəkəti kimi baxılması daha məqsəduyğundur, çünki onlar yüksək sabitliyə malikdir və funksional-semantik və leksik-semantik sahənin geniş hüdudlarında görünür.

Törəmə sözlərdən (deverbativ və derivativlərdən) bəhs edən P.V.Tsarev “-ion(-tion), -ation, -sion” şəkilçiləri ilə feil əsasdan yaranan isimlərin aşağıdakı mənalara malik olmasını qeyd edir:

a) hərəkət və yaxud proses: “*repetition*” – (təkrar), “*expectation*” – (gözləmə), “*separation*” – (bölünmə);

b) vəziyyət və yaxud keyfiyyət: “*reconcillation*” – (barışq, baxışma), “*stabilization*” – (stabilləşmə);

c) hərəkətin nəticəsi: “*exhibition*” – (sərgi), “*inversion*” – (ixtira), “*impression*” – (təəssürat).¹⁵

Hesab edirik ki, təqdim olunmuş bölgü ilə bu qəbildən bütün törəmə sözləri, yəni qeyd olunmuş şəkilçilərlə tam əhatə etmək mümkündür.

Deverbativlər/derivativlərdən feildən isim düzəldən şəkilçilərdən olan “-sion” şəkilçisindən bəhs edərkən O.D.Meşkov yazır ki, “V + ion = N” modeli ilə düzələn isimlər hərəkət və yaxud prosesi (*alteration, organization*), vəziyyət və yaxud keyfiyyəti (*occupation, starvation*) ifadə edir. Daha sonra müəllif yazır: “-ion” şəkilçisi ilə düzələn sözlər (*deverbativlər əşya*) predmet (*decoration – bəzəmə*), şəxs və yaxud şəxs qrupu (*organization – təşkilat*) leksik-semantik sözdüzəltmənin məhsuludur”¹⁶.

Qeyd edək ki, “-ion” şəkilçiləri ilə yaranan sözlərdən danışarkən P.N.Karaşuk həmin sözləri dörd qrupa bölür. Müəllifin fikrincə, “*sonu -ify*” bitən feillərdən düzələn isimlər, “-ize” ilə bitən feil əsasından yaranan isimlər, “-ate” əsaslı feillərdən yarananlar və nəhayət, sonunda sözdüzəldici şəkilçi olmayan feillərdən yaranan isimlər”.¹⁷

II fəslin sonuncu paragrafı “*Sifəti deverbativlərin yaranma və*

¹⁵ Царев, П.В. Производные слова в английском языке / П.В.Царев. – Москва: Изд-во Московского ун-та, – 1977. – с.35.

¹⁶ Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – с.55.

¹⁷ Каращук, П.М. Словообразование английского языка / П.М.Каращук. – Москва: Высшая школа, – 1977. – с.79.

işlənmə xüsusiyyətləri”nə həsr olunmuşdur. İngilis dilində, latın dilində olduğu kimi, “-able” şəkilçisi feil əsasına əlavə olunmaqla sifət yaradır, xüsusi ilə təsirli feillərdən və adətən nəyəsə yarayan, nəyisə bacaran mənasını ifadə edir.

Adətən “-able” passiv mənanı ifadə edir. Məsələn, “drinkable” – (içməyə yararlı), “accomplishable” – (yerinə yetirilə bilən, əlçatan), “abolishable”, “actable”, “abatable”, “dooble” və s.¹⁸

P.M.Karaşukun fikrincə, “-ible” müasir ingilis dilində sifət yaradan şəkilçi sayılır, həqiqətdə isə müasir şəraitdə “-ible” şəkilçisi heç bir sözyaradıcı rol oynamır, ingilis dili sözü əsasında heç bir sözyaradıcılığı elementi keyfiyyəti qazanmamışdır və bütün ingilis dilində mövcud olduğu müddət ərzində bir dənə də olsun yeni söz yaratmamışdır. O, həmişə sifətin göstəricisi rolunu oynamışdır”¹⁹.

Biz də P.M.Karaşukun bu fikirləri ilə razıyıq, çünki lüğətlərə nəzər saldıqda “-ible” şəkilçisi ilə yeni yaranan heç bir sözə rast gəlinmir. Ancaq mövcud sifətlərdə işlənməsini “-able” şəkilçisinin variantı kimi qəbul etmək olar, ona görə ki, ən azı bizim nümunə kimi gətirdiyimiz “apprehend” sözündə “apprehensible”, sonra həmin əsasda “apprehensibility” sözlərinə, həmçinin “-ness” ilə “-ity-“nin sinonimik cütlük yaratmasına görə də bu qənaətə gəlmək olar.

Deverbativlərdən, derivativlərdən, bütövlükdə isə sözyaradıcılığından bəhs edərkən, sifətlərin yaranması məsələsinə toxunan P.V.Tsarev yazır ki, “-able(ible) şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranan sifətlər ilk növbədə passivlik mənasında işlədilir. “Drinkable”, “separable” və bu zaman şəkilçi təsirli feillərə əlavə olunur, ikincisi isə həmin sifətlər əlamət, səbəb və uyğunluq mənasını ifadə etməklə feil əsasına və isim əsasına əlavə olunur: “suitable” – (münasibət), “knowledgeable” – (yaxşı məlumatlı, xəbərbar olan)”²⁰.

Söz yaradıcılığını araşdıran O.D.Meşkov da ingilis dilində “V + able = A” modeli ilə düzələn deverbativlərin olmasını etiraf etmişdir, Müəllifə görə, “qeyd etdiyimiz model əsasında təsirli feillərdən sifətlər düzəldilmiş “decipherable” – (oxunmaq üçün

¹⁸ Yenə orada, s.125.

¹⁹ Yenə orada, s.126.

²⁰ Царев, П.В. Производные слова в английском языке / П.В.Царев. – Москва: Изд-во Московского ун-та, – 1977. – с.63.

şifrəsi asılmış), “eatable” – (yeyilməli) və bir də fəal əlamətli sifətlər, səbəb bildirən, müvafiq olan və bunlara bənzər sifətlər feil əsasında yaradılıb: “suitable” – (uyğun gələn, münasib)²¹.

Müəllif məsələnin dərinliyinə baş vuraraq qeyd edir ki, “V + able = A” (feil + able = sifət) formulu ilə düzələn sifətlərin xüsusiyyətlərindən ən başlıcası həmin sifətlər feil xüsusiyyətini özündə saxlamasından ibarətdir.²² O.D.Meşkova görə, “*bu modellə düzələn sifətlər (deverbativlər – N.Ə.) xəbər tərkibində analogi olaraq feili sifət iki funksiyasında çıxış edə bilər*”²³.

Tədqiqat işinin **“Deverbativlərin prosodik-struktur xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili”** adlı III fəslində danışığın sintezi və resipiyentlər tərəfindən deverbativlərin tanınması və qavranılmasında akustik korrelyatların (göstəricilərin) aşkar edilməsinə cəhd edilmişdir.

Tədqiqat işində sözün qavranılması prosesinin öyrənilməsi linqvistik əlamətlər üzrə danışığın (nitqin) dərkinin statistik-təsviri modelinin nəzəri müddəalarına əsaslanır²⁴. Bu model, ilk növbədə, sözün “üst qatda, xalis linqvistik” səviyyədə struktur əlamətlərinə əsaslanır.²⁵

Eksperimental-fonetik tədqiqatın fərziyyəsi: müasir ingilis dilindəki deverbativlərin struktur və prosodik (vurğu) xüsusiyyətlərinin təsviri, bir tərəfdən, onların fonetik tiplərini müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən, onların auditorlar tərəfindən qavranılma mexanizmini, eləcə də “isim-feil” minimal cütlüklərində oxşar və spesifik əlamətləri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Deverbativlər və onları yaradan feillərin müəyyən aspektual əlaqəliliyi və ya korrelyativliyinə baxmayaraq, onlar arasında tam aspektual

²¹ Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – с.82.

²² Yənə orada, s. 82.

²³ Yənə orada, s. 83.

²⁴ Зиндер, Л.Р. Факторы, влияющие на опознание слова / Л.Р.Зиндер, А.С.Штерн // Материалы IV Всесоюз. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации (30 мая-2 июн. 1972 г.). АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва: – 1972. – с.102.

²⁵ Венцов, А.В. Проблемы восприятия речи / А.В.Венцов, В.Б.Касевич. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, – 1994. – 230 с.

paralellik müşahidə edilmir. Törədici feil özünün feili semantikasına görə daha geniş aspektual və taksis potensialı ilə səciyyələnir. Deverbativ isə kateqoriyalı və törəmə semantikasına görə aspektual münasibətdə daha məhduddur. Aspektuallıq deverbativlərə ismə nitq hissələri kimi ontoloji cəhətdən xas kateqoriya deyildir. Deverbativlərin aspektual əlamətləri onların aspektual spesifikasiyini göstərən gizli, propozisiya ilə nominallaşmış əlamətləri hesab olunur.

III fəslin ilk paragrafında *“Eksperimentin aparılması prinsipi”* şərh edilir. Tədqiqat işində dil materialı kimi ingilis dilindən seçilmiş deverbativlər və onlarla minimal cütlük təşkil edən isimlər (240 söz) çıxış edir. Eksperimental-fonetik təhlil vasitəsi ilə ingilis dilindəki deverbativlərin akustik göstəriciləri müəyyən edilmiş və onların əsasında həmin vahidlərin fonotaktik və prosodik təşkilinin şərhə verilmişdir. Akustik parametrlərin göstəricilərinə istinadən deverbativlərin tanınmasında mühüm əlamətlər: işlənmə tezliyi, vurğunun yeri, vurğulu saitin akustik təbiəti, aksent-ritmik struktur və s. müəyyən edilmişdir. Eksperiment yolu ilə aşkar edilmiş vacib linqvistik əlamətlər sözlərin fonetik tipinin ayırd edilməsində əsas kimi qəbul edilə bilər.

Eksperimentin birinci mərhələsində deverbativlərin heca strukturu və aksent-ritmik strukturu təhlil edilmişdir. Auditorlara təklif edilən hər bir söz bir neçə dəfə təkrar edilmişdir. Sözlər arasında interval 3 saniyəyə bərabər olmuşdur. Eksperimental-fonetik təhlildə təcrid edilmiş sözlər üstünlük verilməsinin əsas səbəbi isə onların söyləmə (frazə) intonasiasının əlavə təsirlərindən qorumaqdan ibarətdir. Bu isə, öz növbəsində, akustik göstəricilər əsasında deverbativlərin prosodik strukturunun xalis formada müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Eksperimentin ikinci mərhələsində deverbativlərdə və onların ekvivalentlərində (isimlərdə) vurğulu hecaların yeri, akustik təbiəti və qavranılması mexanizmi təyin edilmişdir. Auditorlar qarşısında qoyulmuş məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) dil materialını (təcrid olunmuş sözləri) dinləmək;
- 2) onlarda vurğunun yerini müəyyənləşdirmək;
- 3) akustik parametrlərin nəticələrinə əsasən deverbativlərin ümumi prosodik strukturunu təyin etmək.

Deverbativlərdə vurğulu hecaları obyektiv qiymətləndirmək üçün dil materialının akustik təhlilində PRAAT 3.8.1. kompüter proqramından istifadə etməklə onlar elektro-akustik təhlilə cəlb edilmişdir. Alınmış akustik parametrlərin göstəriciləri əsasında deverbativlərin immanent xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Əldə edilmiş akustik məlumatlar statistik təhlili metodlarından istifadə etməklə işlənmişdir. Informatorların (diktorların) tələffüzündə deverbativlərdə vurğunun mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində onun akustik parametrlərinin statistik göstəricilərinin nisbəti distinktiv cəhətdən xüsusi əhəmiyyətlidir.

Deverbativlərin tərkibində vurğulu və vurğusuz hecaların akustik parametrləri kompüter proqramı istifadə edərək aşağıdakı parametrlər üzrə müəyyən edilmişdir:

- vurğulu hecanın orta səslənmə müddəti (m/san), dinamiklik (db), melodiklik (hs);

- vurğusuz hecanın orta səslənmə müddəti (m/san), dinamiklik (db), melodiklik (hs);

- vurğulu hecanın orta tələffüz müddəti, intensivlik və melodiklik göstəriciləri ilə vurğusuz hecanın analoji parametrlərinin göstəricilərinin nisbəti;

- fasilədən əvvəl deverbativlərdə vurğusuz hecanın orta tələffüz müddəti (zamanı), intensivliyi və melodikliyi.

Dil materialı ingilis dilinin daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilmişdir. Eksperiment materialı təcrid edilmiş sözlərdən (minimal cütlərdən, deverbativlərdən) ibarətdir. Diktorların hər ikisi eksperiment materialı ilə əvvəlcədən tanış edilmiş, amma dil materialının səsləndirilərkən onlara eksperimentin məqsədi barədə əlavə məlumat verilməmişdir. Diktorlar haqqında məlumat:

I diktor – ingilis, qadın, ali təhsilli, tələffüzü Britaniya tələffüz variantına uyğundur;

II diktor – ingilis, orta yaşlı, qadın, tələffüzü, Britaniya tələffüz variantına uyğundur.

Eksperimental-fonetik təhlilin məqsədi deverbativləri onların ekvivalentləri olan vahidlərdən fərqləndirən akustik xüsusiyyətləri – dil vahidinin strukturunda vurğunun yeri və təbiətini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat işində ossilloqrafik təhlil edilmiş ayrı-

ayrı saıtlərin akustik parametrlərinin (əsas tonun tezliyi, zaman, intensivlik) hesablanmasında aşağıdakı formoldan istifadə edilmişdir:

$$\overline{X} = \frac{\Sigma fX_1}{n}$$

Burada Σ – bütün müşahidələrin cəmi, f – müşahidə olunan zaman, tezlik və ya intensivlik qiyməti, X_1 – ayrı-ayrı müşahidələr, N – aparılmış ümumi müşahidələrin sayı, $\overline{X}$ – isə orta qiymətdir. Akustik təhlil edilmiş eksperiment materialında ayrı-ayrı saıtlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri bu düstur üzrə hesablanmış və alınmış nəticələr əsasında cədvəllər tərtib edilmişdir.

İkinci paraqrafda ***“Deverbativlərin prosodik xüsusiyyətlərinin təhlili”*** aparılır. Vurğu (aksent) ilə ifadə olunmuş məna ümumilikdə ayrıca sözlərə deyil, istənilən iyerarxik səviyyəyə, hətta cümlə səviyyəsinin tərkib elementlərinə aiddir. Ossilloqrafik təhlil olunmuş sözlərin aksent göstəriciləri onların “informasiya baxımından dəyərlilik” kateqoriyasına aid edilməsindən xəbər verir, çünki söz strukturunda vurğunun yerdəyişməsi həm həmin sözlərin qrammatik mənasında, həm də tanınmasında müstəsna əhəmiyyətə malik fonoloji marker kimi çıxış edir.

Ossilloqrafik təhlil sözlərin strukturunda vurğunun yerdəyişməsi onlardakı sait fonemlərin akustik göstəricilərində də öz əksini tapmışdır.

Təhlil olunmuş minimal cütlərin komponentlərində vurğulu hecalarda akustik parametrlər daha yüksək göstəricilərə malikdir. Akustik parametrlərin göstəricilərinə istinadən ossilloqrafik təhlil olunmuş sözlərdə vurğunun yerdəyişməsi onlarda reallaşan müvafiq sait fonemlərin fonetik göstəricilərinə təsirsiz qalmadığını demək olar.

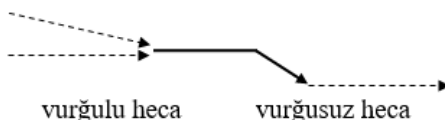
Sonuncu paraqraf ***“Müxtəlif sistemli dillərdə deverbativlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri”*** adlanır. Təhlil olunmuş sözlərin strukturunda vurğulu/vurğusuz hecaların yerdəyişməsi onların ritmik-prosodik təşkilində aparıcı komponentdir. İngilis dilində sait fonemlərin kəmiyyət göstəriciləri, yəni onların aksent və ritmik uzunluğu saitin söz strukturunda vurğulu və vurğusuz mövqeyindən ortaya çıxan fonetik əlamətdir.

Qeyd etmək istərdik ki, dissertasiya işində eksperimentə cəlb

edilmiş sözlərin ossilloqram və spektqramları, onların şərhə öz əksini tapmış, ingilis dilində minimal cütlərin akustik parametrləri cədvəllərdə verilmişdir.

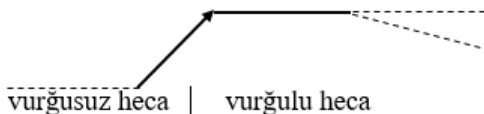
Eləcə də, dissertasiya işində minimal cütlərdə – feillər və isimlərdə zaman, melodiklik, intensivlik parametrlərinin vurğulu/vurğusuz hecalar üzrə % nisbəti, eləcə də, minimal cütlərdə vurğulu/vurğusuz hecalarda akustik parametrlərin paylanması nisbəti diaqramlarla verilmişdir.

Ekspəriməntin nəticələrinə istinadən minimal cütlərdə iki aksent tipi müəyyən edilmişdir. Birinci tip aksent vahidin əsas xüsusiyyəti vurğulu hecadan sonra akustik parametrlərin göstəricilərinin kəskin enməsidir. Akustik parametrlərin göstəricilərinin kəskin enişi vurğusuz hecada reallaşır. Sözüün prosodik strukturunun təşkilində vurğulu hecada tonun hərəkəti müsbət, bəzi hallarda isə neytral intervalda reallaşır (bax: şəkil 3.3.5):

Şəkil 3.3.5
Minimal cütlərdə vurğulu-vurğusuz hecaların aksent vahidi (isimlərdə)

İkinci aksent vahid üçün ümumi qalxan ton hərəkəti xarakterikdir. İkinci vurğulu hecada ton, bir qayda olaraq, yüksələn xətt üzrə hərəkət edir. Vurğulu hecadan əvvəlki heca (və ya hecalarda) ton yüksələn və ya hamar tonla səciyyələnir. Vurğulu heca və ondan sonrakı vurğusuz heca arasında nisbətə müsbət interval xarakterikdir. Bu aksent model əsasən isimlər üçün xarakterikdir (bax: şəkil 3.3.6):

Şəkil 3.3.6
Minimal cütlərdə vurğusuz-vurğulu hecaların aksent vahidi (feillərdə)

Aksent vahidlərin paradigmatik və ya xətti müqayisəsinə istinadən belə nəticəyə gəlmək olar: a) minimal cütlərdə aksent modellərdə akustik parametrlərin göstəricilərin kəmiyyət üzrə paylanması aksent-ritmik vahidlər arasında əlaqənin xarakterinə uyğundur; b) minimal cütlərdə modifikasiyası vurğulu/vurğusuz hecalar arasında ritmik əlaqəni xarakterizə edən əsas parametr kimi əsas tonun tezliyi çıxış edir.

Ekspərimənt materialının akustik təhlili və əldə olunmuş nəticələrin tutuşdurulması minimal cütlərin (isim-feil (deverbativlər)) resipiəntlər tərəfindən qavranılmasına əhəmiyyətli təsir göstərən prosodik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Akustik göstəricilər minimal cütlərdə fərqli nüvə tonlarını müəyyən etməyə imkan verir: isimlərdə adətən nüvə ilk hecada (resessiv vurğu), feillərdə isə ikinci hecada qeydə alınır.

İngilis dilində deverbativlərin semantik, sintaktik və prosodik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. Söz yaradıcılığı modelləri həmişə dildə mövcuddur. Maddi olaraq sözlərin sonuna şəkilçilərin, prefikslərin artırılması ilə deyil, həmçinin semantik dəyişmə yolu ilə də deverbativlərin yaranması məhsuldardır.

2. Bir çox hallarda semantik törəmə sözlər kök sözdəki semantikasını saxlayır və ingilis dilində deverbativlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərinin konkret dil materialları əsasında təhlilinə istinadən törəmə sözlərin, bir qayda olaraq, əsasən feil əsasında yarandığını qeyd edə bilərik.

3. Deverbativlərin semantik xüsusiyyətləri, xüsusən də cansız əşyaları adlandıran deverbativlər onların statusunun idiomativ və ya qeyri-idiomatik olmasından asılı olmayaraq sözün həmişə müəyyən olması ilə şərtlənir.

4. Çoxmənalı feildən törəyən deverbativlər də çoxmənalıdır, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onların xüsusi rolu vardır, feil əsaslarla yanaşı, bir qrup isimlər feillərin sonuna “-ard” şəkilçisi artırmaqla düzəlir və öz növbəsində onlar da deverbativ adlandırılır, məsələn, “*drunkard*”, “*bastard*” və s.

5. Hər bir dilin lüğət tərkibi dəyişir, zənginləşir, koqnisiya ilə bağlı yeni faktorlar hesabına semantik əlamətlər meydana gəlir və

nəticədə yeni semantik çalarlıq, variantlar hesabına da dil zənginləşir və onun ifadəlilik imkanları artır.

6. Dildə derivativ/törəmə sözlərin yaranma qəliblərinin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, onlarla daha yeni qəliblər meydana gəlir və söz yaradıcılığı prosesində, xüsusi ilə feillərdən isimlərin törəməsində sərbəst vahidlər meydana gəlir, yaranmış söz müəyyən semantik yük daşımaqla bərabər, həm də situasiyada iştirak edir.

7. Deverbativlərdə obyektlər eyni sözlə ifadə olunur, eyni qrammatik funksiya yerinə yetirir, lakin semantika-konsept fərqlidir (“talkative” – “loquacious, chatter, communicative, barrelous”) və deverbativləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar və lüğətlərdə özünə vətəndaşlıq hüququ qazananlar, vətəndaşlıq hüququ qazanmayanlar. Sonuncuların mənası konsituasiya və kontekstdə müəyyənləşdirir.

8. Aparılmış eksperimentin nəticələri müasir ingilis dilində sözdə vurğunun aksent variantlarında mövqe ilə bağlı fərqlərin sərhədsiz olmadığını göstərir, halbuki ingilis dilində vurğuya nisbətən sərbəstlik, hərəkətililik, sözün müxtəlif heca uzunluğu xasdır. Məsələn, müasir ingilis dilində aksent variantlar üçün ya heca intervalının olmaması [‘cantonal] - [can’tonal], ya da bir heca üzrə intervalı vardır. Məsələn, [‘orthoepist] - [.,ortho’epist]. İngilis dilində iki heca üzrə interval nadir hallarda, əsasən beş və ya altıhecalı sözlərdə, məsələn, [‘purificatory] - [.,purifi’catory] (təmizləyici), “accommodation” [ə.kəmə’dɛɪʃ(ə)n] (yaşayış, canlı) rast gəlinir. Beləliklə, ingilis dilində aksent variantlar üçün iki heca üzrə intervallar daha səciyyəvidir və bu, ingilis dilinin ritmik təşkilinin əhəmiyyətliliyindən xəbər verir.

9. İngilis dilində iki və daha artıq hecalı sözlərin eksperimental-fonetik təhlilinin nəticələrinə istinadən isim, sifət və zərflərin ən işlək modeli vurğunun ilk hecaya düşdüyü modeldir. Məsələn, [‘pedantism] (isim), [‘globose] (sifət), [‘primarily] (zərf) “activity” (n) [æk’tɪvəti] (fəaliyyət), “hostess” [‘həʊstɪs] (sahibə, stüardessa), “adjustable” (n) [ə’dʒʌstəb(ə)l] (tənzimləyən), “adjusted” (adj) [ə’dʒʌstɪd] (tənzimlənmiş), “accessible” (adj) [æk’sesəb(ə)l] (əlçatan, müəssər), “accessory” (n) [æk’sesəri] (aksesuar), “complainant” [kəm’plemənt] (şikayətçi). Bu modellər ingilis dilində daha geniş yayılmış modellərdir. İngilis dilində dördhecalı isimlərdə isə vurğu adətən

ikinci hecaya düşür, məsələn, “*saxophonist*” [sa'xophonist] (saksofonçu). İngilis dilində feillərdə isə vurğunun, bir qayda olaraq, ikinci hecaya düşməsi geniş yayılmış modeldir, məsələn, [con'tribute] (təzminat vermək), “*adjust*” [ə'dʒʌst] (tənzimləmək).

10. İngilis dilində ikihecalı sözlərin aksent strukturunun akustik təhlili nəticəsində aşağıdakı aksent modellər müəyyən edilmişdir:

1) [^ – –] – əsas vurğu birinci hecaya düşür;

2) [^ – , –] – əsas vurğu birinci hecaya, ikincidərəcəli vurğu isə ikinci hecaya düşür;

3) [, – ^ –] – ikincidərəcəli vurğu birinci hecaya, əsas vurğu isə ikinci hecaya düşür;

4) [– ^ –] – əsas vurğu ikinci hecaya düşür.

İkihecalı isimlərdə stabil və geniş yayılmış aksent model [^ – –] modeldir. Məsələn: “*hostess*” [ˈhəʊstɪs] (sahibkar), “*undine*” [ˈʌdi:n] (su pərisi). [– ^ –] aksent modeli isə ikihecalı feillərdə sabit və geniş yayılmış modeldir. Məsələn: “*frustrate*” [frʌ'streɪt] (əşəbləşdirmək), “*subject*” [sʌb'dʒekt]. Sifətlərdə isə üstünlük təşkil edən model [^ – –] və [– ^ –] modelləridir. Məsələn: “*blasé*” [ˈbleɪz] (amerikan variantı), [ˈblɑ:zeɪ] (Britaniya variantı) (yorğun, təcrübəli), “*comose*” [ˈcɑmos] (yunlu, tükli), “*spinose*” [ˈspainəʊs] (tikanlı), “*gallant*” [gæ'lənt] (cəsur, mərd), “*occult*” [ə'kʌlt] (amerikan variantı), [pɒk'ʌlt] (Britaniya variantı) (sirli, gizli).

11. Sözlün səsli forması özünün xarakteroloji aspektində ümumi, xüsusi və təkcənin vəhdətini təmsil edir. Hər bir dildə sözlün səsli formasının təkrarsız özünəməxsusluğu onun unikal əlamətlər hesabına deyil, daha çox onda universal və qrup xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və əks olunmasından asılıdır. Söz formalarının omonimliyinin yaranması faktı ortaya çıxdıqda eyni bir sözlün aksent formalarının fərqləndirilməsinə zərurət yaranır. Dil materialının akustik təhlilinə istinadən demək olar ki, ingilis dilində vurğu struktur baxımdan sərbəst (leksik) və ya paradiqmatik sistemlərə aiddir: vurğunun yerinin müəyyən edilməsi fonoloji amillərdən daha çox morfoloji və paradiqmatik amillərdən asılıdır. Eksperimentin nəticələri ingilis dilində sözlərin qavranılmasında vurğulu saitin akustik keyfiyyətləri aparıcı rola malikdir. Deməli, variativ vurğulu söz formalarında (minimal cütlərdə) vurğunun reallaşması yalnız sosiolinqvistik

amillərlə deyil, həm də sintaqmatik, söz strukturunda vurğulu vurğusuz hecaların növbələşməsinin universal meyli ilə bağlıdır.

Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri nəşr olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. “ER” şəkilçisi ilə yaranan isimlərin semantik çalarlıqları // – Bakı: Sivilizasiya jurnalı, – 2014. №11, – s.146-150.
2. Sifəti deverbativlərin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 4-5 may, – 2015, – s.181-184.
3. “-ship” və “-hood” şəkilçiləri vasitəsilə yaranan sözlərin semantikasi // Gənc alimlərin əsərləri, – 2015. №12, – s.201-204.
4. Deverbativlərin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Dil və mədəniyyət. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı: – 8-9 oktyabr, – 2015, – s.62-64.
5. Deverbativlərə leksik-semantik baxış // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı: – 5-6 may, – 2016, – s.137-139.
6. Feil əsasdan yaranan törəmə isimlər (deverbativlər) // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.35-37.
7. İsmi və sifəti deverbativlərin kontekstdə işlənmə xüsusiyyətləri // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2016. №4, – s.131-136.
8. About the typology range of deverbatives //–Київ Література в Контексті Культури, – 2017. Випуск №28, – p.12-17.
9. Deverbativlərdə tarixi nöqteyi-nəzərdən motivləşmə // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2023. №1(121), – s.475-479.
10. Sözün qavranılmasının bəzi aspektləri (İngilis dilində minimal cütlərin materialları əsasında) // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2023. № 8, – s.311-317.
11. İngilis dilində deverbativlərin ritmik-prosodik təşkili // X Türk Dünyasını araşdırmalar simpoziumu. – Алматы: Қыздар университети, – 14-16 iyun, – 2023, – s.255-260.

Dissertasiyanın müdafiəsi 07 noyabr 2024-cü il tarixində saat 12:00-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 oktyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.10.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46063 işarə

Tiraj: 100 nüsxə